

3. Елисеєв О.П. Практикум по психологии личности / О.П.Елисеєв. – Санкт -Петербург, 2006. – 512 с.
4. Карелин А. Большая энциклопедия психологических тестов / А.Карелин. – М.: Эксмо, 2005. – 416 с.
5. Максименко С.Д. Общая психология / С.Д.Максименко – М.: Рефл-бук, 2001. – 240 с.
6. Ращенко Г. Виховання здорового покоління як соціально-педагогічна проблема // Г. Ращенко // Педагогічні новації столичної освіти: теорія і практика. – К.: Наук.-метод. Щорічник, 2002. – №2. – С.68 – 80.
7. Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталої дитини: Підручник.- К.: Знання, 2008.- 359 с.
8. Шевцов А.Г. Освітні основи реабілітології: [монографія] / А.Г. Шевцов.- К.: «МП Леся», 2009.- 483 с.

УДК 376.36.016:811.161.2'367(043)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СИНТАКСИЧНИХ СТРУКТУР У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ НЕРІЗКО ВИРАЖЕНИМ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ МОВЛЕННЯ

Курбатова А.І.

Інститут корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М.П.Драгоманова

У статті представлені результати дослідження особливостей формування синтаксичних структур у молодших школярів із нерізко вираженим загальним недорозвиненням мовлення на різних ступенях навчання у початковій загальноосвітній школі.

В статье представлены результаты исследования особенностей формирования синтаксических структур у младших школьников с нерезко выраженным общим недоразвитием речи на разных ступенях обучения в начальной общеобразовательной школе.

The article presents the results of researching peculiarities of the formation of syntactic structures for junior schoolchildren with mild hypoplasia of the common speech on the different levels of education in mass primary school.

Ключові слова: синтаксичні структури, синтаксичні операції, синтаксичні одиниці, словосполучення, речення, синтаксичні зв'язки, синтаксичні узагальнення.

Ключевые слова: синтаксические структуры, синтаксические операции, синтаксические единицы, словосочетание, предложение, синтаксические связи, синтаксические обобщения.

Key words: syntax, syntactical operation, syntactic(al) unit, word-combination, sentence, syntax connection, syntactic generalization.

Подолання шкільної неуспішності з рідної мови та пошук оптимальних шляхів корекції відхилень у формуванні писемного мовлення на початковому етапі шкільного навчання залишається одним із актуальних завдань логопедії. Тому нагальною потребою постає дослідження контингенту молодших школярів, що не засвоюють програму масової загальноосвітньої школи, виявлення причин їх труднощів.

Залежно від ряду об'єктивних та суб'єктивних чинників, на момент вступу до школи у учнів виявляється різний рівень мовленнєвого розвитку, зокрема, рівень сформованості синтаксичного ладу мовлення. За даними досліджень Г.О. Фомічової [4] лише від 23 до 25 відсотків першокласників мають рівень підготовки, що відповідає еталону. Мовленнєва підготовка інших учнів досить неоднорідна. Близько 40 – 50 відсотків першокласників не володіють монологічним мовленням, хоча під час спілкування вживають прості та складні речення. 15-20 відсотків дітей припускаються помилок у побудові словосполучень і речень, вживанні слів [4].

Суттєве відставання частини дітей від норми у формуванні синтаксичних структур полягає у недостатньому засвоєнні ними дій та операцій із синтаксичними одиницями мовлення - словосполученням і реченням.

Як відомо, труднощі у виконанні дій та операцій з синтаксичними одиницями у молодших школярів безпосередньо пов'язані із несформованістю синтаксичних узагальнень, відсутністю еталонів синтаксичної структури речення, незасвоєнням правил граматичного структурування мовленнєвих висловлювань, обумовлених відхиленнями мовленнєвого розвитку, зокрема, нерізко вираженим системним недорозвиненням мовлення (НЗНМ) [3].

Слід відзначити, що серед молодших школярів загальноосвітньої початкової школи, які не встигають з рідної мови і відвідують логопункти, досить часто зустрічаються учні даної категорії. Однак точних свідчень про стан сформованості в учнів із НЗНМ синтаксичних узагальнень немає, відповідно, не розроблено систему їх корекції. У сучасній логопедичній науці увага надавалася переважно вивченню дітей із мовленнєвими вадами,

недоліки мовлення яких значно перешкоджали засвоєнню програми з рідної мови та вимагали корекційного навчання в умовах спеціальної загальноосвітньої школи для дітей із тяжкими порушеннями мовлення.

Отже, вивчення особливостей синтаксичних узагальнень у молодших школярів із НЗНМ і розроблення диференційованих методів подолання порушень їх формування є актуальною проблемою теорії та практики логопедії.

Усе це зумовило потребу організувати експериментальне дослідження стану сформованості синтаксичних структур у молодших школярів із НЗНМ, спрямоване на створення науково обґрунтованої методики корекційного логопедичного впливу по формуванню синтаксичних узагальнень у школярів із НЗНМ в умовах масової початкової школи.

Метою даного експерименту було вивчення характеру типових синтаксичних помилок, що зустрічаються в усному та письмовому мовленні молодших школярів із НЗНМ у процесі виконання спеціально підібраних завдань та з'ясування чинників та механізмів їх виникнення на основі аналізу письмової продукції учнів.

Констатуючим експериментом було охоплено 92 учня перших, других, третіх і четвертих класів із НЗНМ, які відвідують логопункти загальноосвітніх шкіл №4 та №54 міста Києва, а також загальноосвітніх шкіл Київського регіону (Білої Церкви, Борисполя, Броварів, Ірпеня, Коростеня) віком від 7 до 10 років.

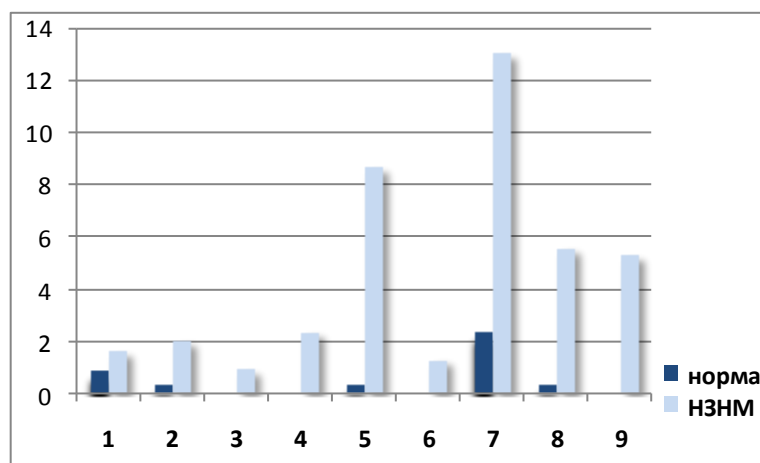
Контрольну групу склали 48 учнів із нормальним мовленнєвим розвитком Києво-Святошинської районної класичної гімназії м. Боярки віком від 7 до 10 років.

З метою поглибленого вивчення відхилень у засвоєнні синтаксичних структур учням було запропоновано завдання на виконання певних синтаксичних операцій: диференціація понять *слово – речення*(1), *слово – словосполучення*(2), *словосполучення – речення*(3); поділ тексту на речення(4), а речень - на слова(5); розташування речень у логічній послідовності (за змістом)(6); складання речень заданої структури за запропонованою моделлю речення(7); відновлення змісту деформованих речень: порядок слів змінено, слова стоять у правильній граматичній формі, порядок слів змінено, слова стоять у початковій формі(8); відновлення речень із пропущеними словами: пропущено головний член речення (підмет або присудок), пропущено другорядний член речення(9).

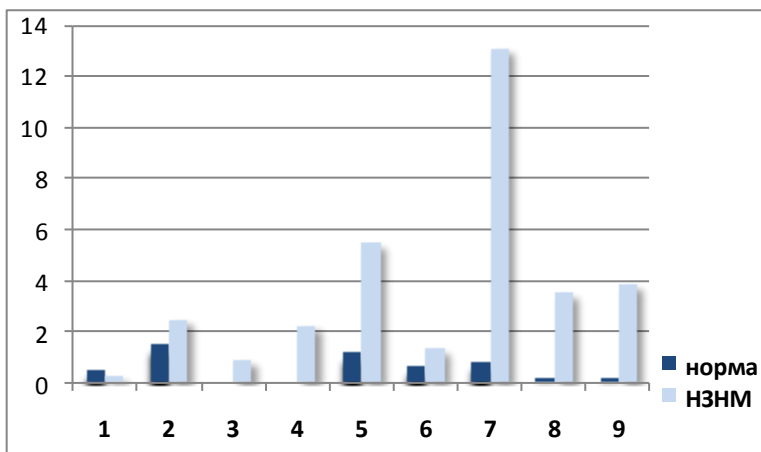
Аналіз дослідження виявив неоднорідність завдань за складністю виконання як для молодших школярів із НЗНМ так і для учнів із нормальним мовленнєвим розвитком. Виконання завдань на диференціацію понять *слово - речення, словосполучення - речення*; розташування речень у логічній послідовності не викликало у переважної більшості дітей особливих труднощів.

Під час виконання усіх інших завдань в учнів із НЗНМ спостерігалися значні утруднення. Завдання на відновлення змісту деформованих речень та складання речень заданої структури за запропонованою моделлю речення часто були взагалі незрозумілими для них, у той час як учні контрольної групи із нормальним мовленнєвим розвитком виконували їх досить легко.

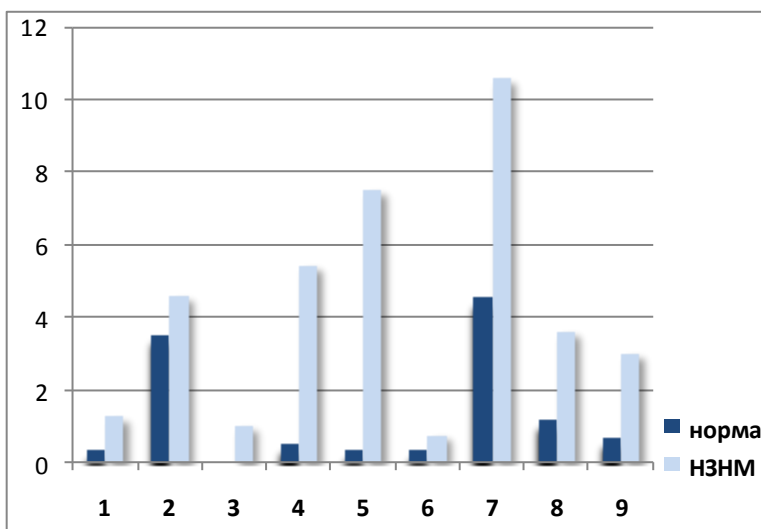
Більш детально порівняти ступінь складності кожного із запропонованих завдань для учнів експериментальної та контрольної груп на всіх етапах навчання у початковій масовій загальноосвітній школі можна за допомогою наведених діаграм (Діагр. 1, Діагр. 2, Діагр. 3, Діагр. 4).

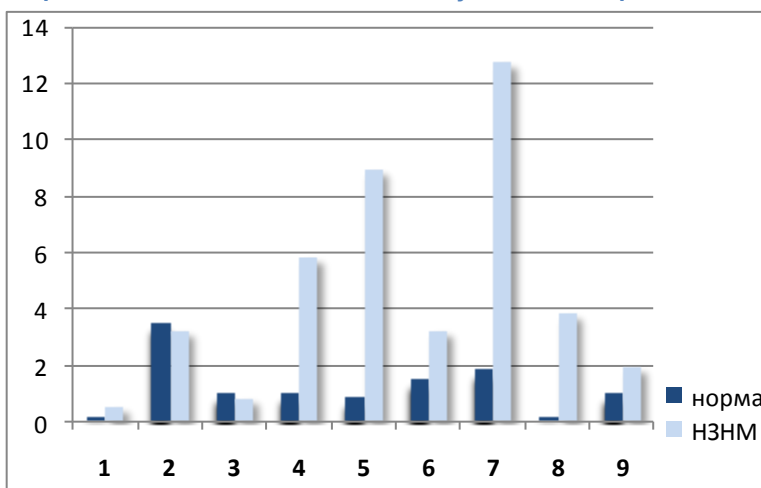
Діаграма 1. Якість виконання завдань учнями експериментальної та контрольної груп, 1 клас

Діаграма 2. Якість виконання завдань учнями експериментальної та контрольної груп, 2 клас

Діаграма 3. Якість виконання завдань учнями експериментальної та контрольної груп, 3 клас

Діаграма 4. Якість виконання завдань учнями експериментальної та контрольної груп, 4 клас

Коефіцієнт складності виконання завдань було обчислено для кожного завдання окремо за формулою: $K = T/N$, де T – загальна кількість синтаксичних помилок у завданні, допущених учнями групи, N – кількість учнів, що виконувала завдання. Вісь X показує порядковий номер завдання, вісь Y – коефіцієнт складності завдання.

Аналіз виконання завдань учнями експериментальної та контрольної груп дозволив нам розробити шкалу якісного оцінювання отриманих результатів та виділити три рівні: високий, середній та низький. Високий рівень виконання завдання визначався за показниками, отриманими учнями із нормальним розвитком мовлення. Шкала якісного оцінювання результатів за рівнями представлена у таблиці 1.

Таблиця 1

Високий рівень	0-1	0-3	0-1	0-1	0-3	0-2	0-2	0-1	0-1
Середній рівень	2-3	4-7	2-3	2-6	4-9	3-4	3-7	2-4	2-4
Низький рівень	4 і більше	8 і більше	4 і більше	7 і більше	10 і більше	5 і більше	8 і більше	5 і більше	5 і більше

Розглянемо більш детально виявлені загальні і специфічні особливості формування синтаксичних структур у обох категорій учнів.

Завдання на диференціацію понять *слово, словосполучення, речення*, поділ тексту на речення, поділ речень на слова були запропоновані з метою вивчення рівня усвідомлення молодшими школярами із НЗНМ основних синтаксичних одиниць, а також розуміння ними інтонаційної та смислової завершеності речення.

Завдання на диференціацію *слова і речення, словосполучення і речення* не викликали значних утруднень як у дітей із нормальним мовленнєвим розвитком, так і у дітей із НЗНМ. Так, залежно від класу від 83 до 100 відсотків учнів із нормальним розвитком мовлення і від 66 до 100 відсотків учнів із НЗНМ виконали завдання на високому рівні. Розбіжність у показниках якості виконання кожного із завдань було обумовлено складністю та відмінністю лексичного матеріалу для кожного класу, а також рівнем методичної підготовки учнів. Разом з тим, більша кількість помилок, допущених дітьми із НЗНМ, свідчить про недостатнє усвідомлення ними синтаксичних одиниць (*слово, словосполучення, речення*) порівняно з нормою. Ми припускаємо, що їх виникнення пов'язано з порушенням концентрації та розподілу уваги, контролю за власною діяльністю.

Завдання на диференціацію понять *слово і словосполучення* виявилось досить складним як для учнів із НЗНМ, так і для учнів із нормальним мовленнєвим розвитком. Дані помилки зустрічаються від 17 до 83 відсотків письмових робіт учнів із нормальним розвитком мовлення та від 50 до 68 відсотків письмових робіт учнів із НЗНМ в залежності від класу. Аналіз отриманих даних дає змогу зробити висновок про несформованість практичного рівня засвоєння поняття *словосполучення* у свідомості учнів обох груп внаслідок методичних недоліків шкільної програми з рідної мови, у якій присвячено недостатньо уваги вивченню словосполучення та його ролі у побудові різних синтаксичних структур.

Як відомо, однією з головних труднощів в учнів початкової школи є розподіл мовленнєвого потоку на окремі смислові одиниці: *слова і речення*. Для них це зовсім нові операції, яких немає в усному мовленні (Г.Г. Мисаренко). Аналіз результатів їх виконання виявив значні розбіжності у здібностях між учнями обох груп. Виконання поділу тексту на речення, речення на слова не викликало жодних труднощів у учнів із нормальним мовленнєвим розвитком. Залежно від класу від 83 до 100 відсотків учнів виконали завдання на високому рівні. Водночас, для молодших школярів із НЗНМ виконання операції виділення речення із тексту як синтаксичної одиниці становило значні труднощі. Наведемо у якості прикладу виконання завдання ученицею третього класу Олександрі Б.:

Скінчилася зима прокинулася мурашка від довгого сну як гарно навколо сніг. Недавно зійшов приємно парувє вогка земля. Зеленіє перша травиця. А ось вилізла з моху волохата квітка сон поворошила мурашка вусиками. І поповзла собі далі. Коли це згори щось їй ляп краплина. Так то ж не дощ а берізчині сльози. Сік капає. побігла мурашка. По березовий сік.

Невміння учнів із НЗНМ самостійно структурувати ситуацію: виділяти учасників ситуації, їх властивості, визначати глибинно-семантичні відношення у структурі висловлювання, - перешкоджають виділенню суттєвих ознак речення, розумінню його інтонаційної та смислової завершеності. Ці труднощі свідчать про неможливість усвідомлення ними у достатній мірі узагальненого поняття *речення* та оволодіння операцією виділення його із контексту.

Поділ речення на слова викликав у дітей із НЗНМ ще більші труднощі. У роботах від 42 до 100 відсотків учнів спостерігалися порушення меж слів, у від 30 до 64 відсотків випадків зустрічалося злиття двох слів. У той же час у роботах 83 – 100 відсотків школярів із нормальним розвитком мовлення ці помилки не зустрічалися. Найпоширенішою помилкою виявилось приєднання службових членів речення до повнозначних частин мови: її допущено 92 - 100 відсотками учнів із НЗНМ. За даними О.В. Вавінової [1], у основі даних помилок лежить нерозуміння ними ієрархічної просторової структури речення, недостатня сформованість просторових понять, а також несформованість морфологічних узагальнень.

Таким чином, в учнів із НЗНМ спостерігався низький ступінь усвідомлення поняття *слово* як структурний елемент основних синтаксичних одиниць - *словосполучення і речення*, нерозуміння синтаксичного значення слів у реченні.

Під час виконання учнями із НЗНМ завдання на розташування речень у логічній послідовності нас, насамперед, цікавили особливості використання учнями із НЗНМ одиниць синтаксису під час побудови зв'язних висловлювань, де речення виступають структурним елементом більш складного граматичного утворення -

дискурсу (тексту), а також уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між запропонованими у довільному порядку реченнями, пов'язаними за змістом. Під час виконання даного завдання від 42 до 100 відсотків учнів (залежно від класу) із НЗНМ неправильно визначили логічну послідовність речень за змістом, порівняно із 0-50 відсотків учнів із нормальним розвитком мовлення. Самостійно визначити початок тексту не вдалося 25 - 60 відсотків учнів із НЗНМ (відповідно 0-17 відсотків учнів із нормальним розвитком мовлення), логічне завершення тексту не змогли виділити 18-70 відсотків учнів із НЗНМ (відповідно 0-33 відсотків учнів із нормальним розвитком мовлення). Спотворення змісту висловлювання внаслідок порушення логічної послідовності між реченнями свідчить про відхилення у формуванні смислового та семантичного синтаксуювання у молодших школярів даної категорії.

Завдання на відновлення змісту деформованих речень, відновлення речень із пропущеними словами, складання речень заданої структури за запропонованою моделлю речення було запропоновано учням із НЗНМ з метою вивчення притаманних їм порушень синтаксичних структур, а також особливостей встановлення ними синтаксичних зв'язків між словами у словосполученні та реченні.

Виконання завдань на відновлення змісту деформованих речень та відновлення речень із пропущеними словами дозволили нам дослідити розуміння учнями із НЗНМ семантико-синтаксичних відносин між словами у структурі конкретного речення, які виражені як *визначеним порядком слів*, так пов'язаних із використанням різного роду *синтаксичних морфем* [3].

Під час аналізу виконаних завдань на відновлення змісту деформованих речень у роботах 54 – 77 відсотків учнів із НЗНМ були виявлені порушення синтаксичних зв'язків між словами в реченні, які виражалися у вигляді пропусків одного чи декількох повнозначних слів у реченні (20 – 50 відсотків учнів), пропуском службових членів речення (15 – 45 відсотків учнів), недописуванням, а іноді і пропуском речення (20 – 27 відсотків учнів).

Під час виконання завдання на відновлення речень із пропущеними словами молодші школярі із НЗНМ припустилися наступних помилок: невірно підібрали за змістом член речення від 27 до 60 відсотків учнів, невірно узгодили вставлене слово з іншими членами речення від 9 до 38 відсотків учнів, невірно підібрали або пропустили прийменник від 17 до 36 відсотків учнів. Це завдання виявилось більш легким для виконання: залежно від класу, без помилок його виконали від 9 до 50 відсотків учнів [2].

Виявлені порушення синтаксичних, морфо-синтаксичних і лексичних операцій указують на незадовільний стан сформованості формально-граматичного синтаксуювання і специфічних мовленнєвих механізмів симультанного і суцесивного синтезів, які його забезпечують.

Завдання на *складання речень заданої структури за запропонованою моделлю* виявилось досить складним для обох категорій учнів. У його основу було покладено моделі синтаксичних структур різної складності.

Як відомо, речення як синтаксична конструкція є знаком ситуації: структура речення співвідноситься з формою, а відображена позамовна ситуація з змістом цього мовного знака. Метою цього завдання було з'ясувати уміння учнів зосередити увагу насамперед на формально-граматичному оформленні запропонованого речення, виділити його суттєві ознаки і скласти речення, яке відповідає за структурою даній моделі (за аналогією).

Неспроможними до виконання завдання виявились від 1 до 70 відсотків молодших школярів із НЗНМ та від 1 до 17 відсотків молодших школярів із нормальним розвитком мовлення залежно від класу. Досить часто діти відчували труднощі у побудові тієї чи іншої синтаксичної моделі, тому відмовлялися від виконання завдання (від 0 до 33 відсотків учнів контрольної групи та від 36 до 67 відсотків учнів із НЗНМ). Утворили речення, що за структурою не відповідають запропонованій моделі, залежно від класу від 33 до 100 відсотків молодших школярів із нормальним мовленнєвим розвитком і від 45 до 82 відсотків молодших школярів із НЗНМ.

Найбільш поширеними у роботах учнів із НЗНМ були такі помилки: пропуск головного або другорядного члену речення, що призвів до спрощення або спотворення його синтаксичної структури; заміна складеного дієслова простим; утворення простого поширеного речення замість складносурядного чи складнопідрядного речення; опускання сполучника між головною і підрядною частинами речення або заміна його на сполучник, який не відповідає заданій синтаксичній структурі; утворення речення з опорою лише на його семантичне значення; недописування речення.

Учні із НЗНМ відчували труднощі у виділенні суттєвого у реченні, визначенні співвідношень між учасниками ситуації, встановленні логічних відношень між смисловими блоками та їх оформлення за допомогою лексичних та граматичних засобів мови.

Більш докладно результати аналізу виконання завдань за рівнями наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

Якість виконання завдань за рівнями учнями експериментальної та контрольної груп

Клас		Завдання	Диференціація	Диференціація	Диференціація	Поділ тексту на	Поділ речень на	Розташування	Складання речень	Відновлення змісту	Відновлення речень	
			понять слово – речення	понять слово –	понять словосполучення –	речення	слова	речень у логічній	заданої структури за запропонованою моделлю	деформованих речень	із пропущеними словами	
1 клас	чні із нормальним мовленнєвим розвитком	Високий рівень	3відсотків	00відсотків	00відсотків	00відсотків	00відсотків	00відсотків	0відсотків	5	3відсотків	00відсотків
		Середній рівень	7відсотків						0відсотків	5	7відсотків	
		Низький рівень								0		
	чні із НЗНМ	Високий рівень	0відсотків	0відсотків	0відсотків	2відсотків	8відсотків	1відсотків		0	7відсотків	8відсотків
		Середній рівень	0відсотків	0відсотків	0відсотків	8відсотків	6відсотків	відсотків	0відсотків	2	відсотків	8відсотків
		Низький рівень	0відсотків		0відсотків		6відсотків		0відсотків	8	4відсотків	4відсотків
2 клас	чні із нормальним мовленнєвим розвитком	Високий рівень	7відсотків	00відсотків	00відсотків	00відсотків	00відсотків	00відсотків	00відсотків	1	00відсотків	00відсотків
		Середній рівень	7відсотків							0		
		Низький рівень								0		
	чні із НЗНМ	Високий рівень	2відсотків	7відсотків	7відсотків	1відсотків	1відсотків	2відсотків		0	3відсотків	4відсотків
		Середній рівень	відсотків	відсотків	5відсотків	9відсотків	4відсотків	відсотків	0відсотків	2	5відсотків	8відсотків
		Низький рівень		5відсотків	відсотків		5відсотків		0відсотків	8	2відсотків	8відсотків
3 клас	чні із нормальним мовленнєвим розвитком	Високий рівень	3відсотків	7відсотків	00відсотків	3відсотків	00відсотків	00відсотків	0відсотків	2	7відсотків	00відсотків
		Середній рівень	7відсотків	7відсотків		7відсотків			0відсотків	6	4відсотків	
		Низький рівень		7відсотків					0відсотків	2		

	чні із НЗНМ	Висок ий рівень	6відс отків	7відс отків	5відс отків		2відс отків	2відс отків	0	0відс отків	4відсот ків	
		Сере дній рівень	7відс отків	відсо тків	відсо тків	8відс отків	3відс отків	відсо тків	2відсоткі в	2	0відс отків	відсотк ів
		Низьк ий рівень	7відс отків	5відс отків	7відс отків	2відс отків	5відс отків		8відсоткі в	7	0відс отків	7відсот ків
4 клас	чні із нормальним мовленнєвим розвитком	Висок ий рівень	00відс отків	7відс отків	7відс отків	3відс отків	00відс отків	3відс отків	6	7відсоткі в	00відс отків	7відсот ків
		Сере дній рівень		4відс отків	4відс отків	7відс отків			3	4відсоткі в		4відсот ків
		Низьк ий рівень						7відс отків	0			
	чні із НЗНМ	Висок ий рівень	00відс отків	0відс отків	7відс отків		0відс отків	0відс отків	0	0відс отків	0відс отків	
		Сере дній рівень		0відс отків	3відс отків	0відс отків	0відс отків	0відс отків	4	3відсоткі в	0відс отків	0відс отків
		Низьк ий рівень		0відс отків		0відс отків	0відс отків	0відс отків	5	7відсоткі в	0відс отків	0відс отків

Отримані результати свідчать про наявні порушення усіх рівнів синтаксування: смислового, семантичного та формально-граматичного. Їх проявом є недостатнє засвоєння молодшими школярами із НЗНМ дій та операцій із синтаксичними одиницями мовлення, внаслідок чого спостерігається істотне обмеження типів вживаних висловлювань, спрощення будови синтаксичних конструкцій, порушення синтаксичних зв'язків [2]. Ці відхилення мають стійкий характер та зберігаються протягом усього періоду навчання у початковій школі, перешкоджаючи опануванню учнями новим видом мовленнєвої діяльності – писемним мовленням.

Виявлені відхилення у формуванні синтаксичних узагальнень за даними Л.І. Бартенєвої, О.В. Вавінової[1], О.М. Гопіченко, Е.А. Данілавичюте, Л.М. Єфіменкової, О.М. Моїсеєнко[2], Р.І. Лалаєвої, Т.В. Пічугіної, О.М. Російської, І.М. Садовнікової, Є.Ф. Соботович, В.В. Тарасун, А.О. Тараканової, В.В. Тищенко[3], М.В. Шевченко, А.В. Ястребової та ін. обумовлені недостатнім розвитком усномовленнєвих передумов; психічних функцій та недосконалістю операціональних компонентів мислення, що належать до загальнофункціональних механізмів мовленнєвої діяльності; специфічних мовленнєвих механізмів. Усі вони потребують більш ретельного вивчення на наступних етапах експериментального дослідження.

На основі аналізу отриманих нами експериментальних даних ми дійшли висновку, що формування синтаксичних узагальнень є складним тривалим процесом, який не завершується протягом навчання у початковій школі та потребує подальшого вивчення на більш пізніх етапах навчання у масовій загальноосвітній школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вавінова Е.В. Формирование синтаксических структур в рече-языковой деятельности учащихся первого класса общеобразовательной школы с общим недоразвитием речи III уровня : на примере предложений : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 / Вавінова Е.В. – Ростов н/Д, 2006. – 142с.
2. Моїсеєнко Е.М. Формирование синтаксической структуры предложения у дошкольников с общим недоразвитием речи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 / Моїсеєнко Е.М. – Санкт-Петербург, 2002. – 216с.
3. Тищенко В.В. Особливості засвоєння мови дошкільниками з нормальним та порушеним розумовим розвитком // Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: Вип. 1. - К., 2004. - с.43 – 61.
4. Фомичева Г. А. Формирование синтаксического строя речи младших школьников : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02 / Фомичева Г. А. – М., 1984. – 413с.